
KARIZMATIČNA OBLAST IN CIVILNA RELIGIJA V JUGOSLAVIJI – »TITOIZEM«

N i k o l a M i l o s a v i ć

Uvod

Sredi leta 2020 je minilo natančno 40 let od smrti predsednika Socialistične federativne republike Jugoslavije (SFRJ ali Jugoslavija) Josipa Broza Tita (Tito), ki je umrl 4. maja 1980.¹ Tito velja za enega najpomembnejših državnikov 20. stoletja, in to ne le na območju držav nekdanje Jugoslavije, ampak tudi v širšem mednarodnem okolju. Velja za prvega komunističnega liderja, ki je Stalinu rekel »НЕТ«², kar je radikalno spremenilo zunanjo politiko Jugoslavije in čez nekaj let Titu odprlo pot na mednarodno politično prizorišče. Zaradi izolacije Jugoslavije po letu 1948, do katere je prišlo z izključitvijo iz Informbiroja, se je država obrnila po pomoč na Zahod. Obračanje Jugoslavije proti Zahodu in prihodnjo liberalizacijo družbe imenuje zgodovinar-ka Radina Vučetić kokakola socializem.³ Samostojnost oziroma Titova »avtokefalnost«, ki se je začela razvijati po letu 1949, je v naslednjih letih radikalno spremenila zunanjo politiko Jugoslavije, še posebej v drugi polovici 50. let 20. stoletja.⁴ Krona tega procesa, je bil prvi kon-

---

¹ Todor Kuljić, *Tito: sociološko-istorijska studija* (Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka »Žarko Zrenjanin«, 2004).

² *Njet*: ne, v ruskem jeziku (op. avt.).

³ Radina Vučetić, *Koka-kola socializem* (Beograd: Službeni glasnik, 2012).

⁴ Darko Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu* (Zagreb: Globus, 1988); Dragan Bogetić, »Jugoslavija i nesvrstanost: prilog prevazilaženju predrasuda i stereotipa,« *Annales, Series historia et sociologiae* 24, št. 4 (2014): 615–624, <https://zdjp.si/wp-content/uploads/2015/06/bogetic.pdf>.

gres neuvrščenh v Beogradu leta 1961, ki je Tita postavil na zunanje-politični piedestal⁵ Tito je skupaj s predsednikom Egipta Naserjem in premierjem Indije Nehrujem utemeljil gibanje neuvrščenh, ki je bilo v času hladne vojne pomembna »tretja pot« med Vzhodom in Zahodom ter spodbujalo dekolonizacijo, gospodarski in kulturni razvoj držav ter se zavzemalo za načelo miroljubne koeksistence in zmanjševanje razlik med globalnim Jugom in Severom.⁶ Našteti uspehi Titove politike in delovanje propagandnega aparata Zveze komunistov Jugoslavije⁷ (ZKJ) so med ljudstvom ustvarili ljubezen do predsednika, ki je temeljila na kultu osebnosti. Delavci so Tita celo enačili z bogom, kar je razumljivo zaradi komunistične družbene ureditve, ki je izpraznila religijsko področje navadnih ljudi, ki so nadomestek za tradicionalno religijo našli v osebnosti predsednika.⁸ O Titu so napisane številne pesmi in knjige in posneti številni filmi. Takrat so za Tita govorili, da je »sin vseh narodov in narodnosti«, »bela ljubičica«,⁹ svojo zvestobo pa so mu prisegali tudi mladi pionirji. Po Titovi smrti se je diskurz v družbi radikalno spremenil. Zadnje čase na območju nekdanje Jugoslavije nekatere časopisne novice Tita deklarirajo za množičnega morilca, komunističnega diktatorja, spolnega manijaka, tajnega vohuna, tatu itn. Iz medijskega poročanja in dominantnega družbenega diskurza je jasno, da se je pogled na zgodovino spremenil, podobno pa se je zgodilo tudi z zgodovinskim spominom ljudi, ki so živeli v Titovem času. Zgodovinarji novih držav, ki so nastale po razpadu Jugoslavije, so revidirali uradno zgodovino glede strankarske pripadnosti, družbenopolitični ideologi pa še vedno de-

⁵ Bogetić, »Jugoslavija i nesvrstanost«.

⁶ Bogetić, »Jugoslavija i nesvrstanost«; John C. Campbell, »Tito: The achievement and the Legacy,« *Foreign Affairs* 58, št. 5 (1980): 1045–1059, <https://doi.org/10.2307/20040581>; Latinka Perović, »Josip Broz Tito: Različite istorijske perspektive,« v *Tito – Viđenja i Tumačenja*, ur. Olga Manojlović Pintar in sod. (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011), 19–28; Latinka Perović, »Revizionizam i nacionalizam,« v *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam*, ur. Milo Petrović (Beograd: Udruženje Španski borci 1936–1939 in Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, 2014), 27–33.

⁷ Do leta 1952 se je ZKJ imenovala Komunistična partija Jugoslavije (KPJ) (Mari-Žanin Čalić, *Istorija Jugoslavije u 20. veku* (Beograd: Clio, 2013)).

⁸ Todor Kuljić, *Sećanje na titoizam: između diktata i otpora* (Beograd: Čigoja štampa, 2011); Mitja Velikonja, *Titostalgija. Študija nostalgije po Josipu Brozu* (Ljubljana: Mirovni inštitut, 2008).

⁹ Bela vijolica (op. avt.).

lajo na revizionizmu spomina in uničevanju Titove karizme, ki naj bi jo zamenjala karizma drugega voditelja. Kljub vsem spremembam, ki potekajo v vseh postjugoslovanskih državah, se ohranja pojav titoizma kot civilne religije. Cilj tega prispevka je bralcu omogočiti vpogled v dogajanja v jugoslovanskem in postjugoslovanskem času in razložiti pojav civilne religije v Jugoslaviji, ki se še vedno ohranja. Teoretično ozadje, ki nas bo pripeljalo do končnih misli, bodo Freudova psihologija množice, Webrov prispevek o karizmatični oblasti ter študije Todorja Kuljića in Mitje Velikonje. Bellahov prispevek o civilni religiji bom uporabil kot podlago za dokazovanje svojih tez o obstoju civilne religije v Jugoslaviji.

Opozarjam, da pri titoizmu ne gre za množičen pojav, temveč za pojav, ki smo mu danes priča. Trdim:

- da je zamenjava kulta stare figure karizmatičnega voditelja z novim predmet revizionizma spomina, ki so ga sprožili ideologi v boju za prostor za novega karizmatičnega vodjo;
- da je zgodba o prepovedani religiji v Jugoslaviji mit. Trdim, da je bila v Jugoslaviji ob priznanju obstoječih religij ustvarjena tudi civilna religija, ki je kljub številnim revizionističnim in retradiciionalističnim procesom še vedno živa.

Kuljić pojem titoizem definira kot »smer komunizma, ki teži k samoupravljanju in decentralizaciji znotraj države, in kot pravico vsake države do svoje poti v socializmu«. ¹⁰ Titoizem je jugoslovanska različica »Titovega« komunizma, ki je bila tržno naravnana, odprta, decentralizirana, ločena od Moskve itn. Titoizem ima lahko tudi negativno konotacijo, saj je bil skovan s strani nacionalistično naravnane srbske opozicije znotraj ZKJ, ki je želela zgraditi novo podobo socializma. Titoizem kot termin za civilno religijo bom uporabljal zato, ker se številni sledilci Titove dediščine in civilne religije prav tako opisujejo. Titoizem kot civilna religija se je kot termin uveljavil tudi v medijskem in znanstvenem diskurzu. ¹¹

¹⁰ Kuljić, *Sečanje na titoizam*, 32.

¹¹ Vjekoslav Perica, »Herojstvo, mučeništvo i karizma u civilnoj religiji titoizma. Proturječja između Titovog kulta i kulta narodnih heroja Jugoslavije,« v *Tito – Viđenja i Tumačenja*, ur. Olga Manojlović Pintar in sod. (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011), 582–601.

Teorija karizmatičnega vladanja

Eden od treh čistih tipov legitimne oblasti, ki jih navaja Weber¹² je tudi karizmatična oblast. Temelji na verjetju v posebno moč vladarja, ki izhaja iz neke izjemne ali junaške lastnosti, oblast pa se personificira v tej osebi. Karizma je »božje« darilo, ki nosilcu omogoča reševanje »najvišjih« nalog, za katere potrebuje množico, ki mu bo pokorno sledila. Iz sociološkega in zgodovinskega konteksta ter definiranih oblik je jasno, da je Titova oblast najbližja karizmatični oblasti.

Weber uporabi karizmo za imenovanje osebnih značilnosti in lastnosti, ki veljajo kot izjemne in nadčloveške ter so kot take božje darilo, ki osebo povzdiguje na položaj vodje. Vodja je s temi lastnostmi zmožen prepričati ljudstvo v svojo izjemnost, to pa naj bi se mu prostovoljno podredilo. Sicer podreitev in karizma nista neskončni, če ljudstvo ne čuti napredka ali če verjetje v izjemnost oziroma karizmo začne izginjati.¹³ Karizmatični tip oblasti se povezuje z avtoritarnim, ki se vzpostavi v času družbenih, ekonomskih, religioznih, političnih in drugih kriz, pogosteje v državah, ki nimajo zgrajene pravne institucije.¹⁴ V tem času, ki se kaže kot negativna plat zgodovine in božjega delovanja (kaznovanja), se ljudje obrnejo k osebi, ki bi jih lahko rešila oziroma h karizmatičnemu vodji. Pavlović zapiše, da v tem času množice prepoznajo in verificirajo vodjo ter se popolnoma podredijo, kar nujno pripelje do avtoritarnosti.¹⁵ V času miru, ko je družbeno življenje stabilno, karizma ne more priti na površje, saj takrat vodja (p)ostaja del birokratskega aparata.¹⁶

Avtoriteta, pridobljena s karizmo, velja samo za določeno področje karizme, na katerem deluje posamezen akter. Karizmatična avtoriteta pa ni amorfno stanje brez strukture, temveč izraža »socialno strukturo, organe in aparate storitev in materialnih dobrin, ki so prilagojeni misiji

¹² Max Weber, *Privreda i društvo* (1. in 2. del) (Beograd: Prosveta, 1976).

¹³ Prav tam.

¹⁴ Todor Kuljić, *Oblici lične vlasti: sociološkoistorijska studija o ideologiji i organizaciji uticajnih evropskih oblika lične vlasti od antike do savremenog doba* (Beograd: Službeni glasnik, 2009); Vukašin Pavlović, »Veberova koncepcija moći,« *Godišnjak FPN* 3, št. 3 Beograd (2009): 9–27.

¹⁵ Pavlović, »Veberova koncepcija moći«.

¹⁶ Kuljić, *Oblici lične vlasti*, 404.

nosilca karizme«. ¹⁷ Torej karizmatična avtoriteta v čisti obliki ne obstaja in je pogojena s strukturami. Strukture same je sicer ne morejo ustvariti, lahko pa jo promovirajo, postavijo na piedestal in okrog nje zgradijo kult osebnosti. Njena moč ni v osebi, v tej je samo iskra, ki se prenese na množice in podpornike, ki karizmo ustvarjajo, izboljšujejo in širijo. Weber še zapiše, da je za ohranitev karizme nujen obstoj »profesionalnega« grešnega kozla, ki bo prevzel odgovornost za stvari, ki lahko škodujejo karizmi vodje. ¹⁸

Transfer karizme se je v preteklosti dogajal po načelu primogeniture, ko se je ljudstvo »odčaralo«, pa je taka pot postala nezakonita in se je transfer spremenil. Če nosilec karizmatične avtoritete ni določil osebe, ki jo bo dedovala, nastane boj za karizmatično dediščino, ki jo mora legitimirati tudi ljudstvo. ¹⁹ Pri tem nastaja problem, in sicer da karizma starega vodje, za katero se bojuje, ostaja personalizirana v njegovi podobi, kar je ovira za novega vodjo. Ta sicer prek transferjev in legitimacije s strani struktur lahko pridobi karizmatično podobo, nikoli pa ne more dobiti podobe prejšnjega vodje, kar ga ovira pri vodenju države. Zato je glavna ovira prav nenehno primerjanje s strani ljudstva – kakšna je karizme tokratnega vodje v primerjavi s karizmo prejšnjega vodje, kar vodi v odpoklic dane legitimnosti. Ko pride do tega problema, lahko novi karizmatični vodja na oblasti ostane edino tako, da začne uničevati karizmo prejšnjega vodje s pomočjo revizije. Revizionizem se najprej začne na simbolni ravni, nadaljuje skozi revizionizem zgodovine, v svoji najvišji obliki pa revidira spomin ljudstva. ²⁰ To v celoti uspe le redkokateremu novemu karizmatičnemu vodji.

---

¹⁷ Prav tam, 208.

¹⁸ Weber, *Privreda i društvo*, 235.

¹⁹ Kuljić, *Oblici lične vlasti*.

²⁰ Todor Kuljić, *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlost* (Beograd: Čigoja štampa, 2006).

Karizma socialističnega vodje

Karizma v čisti obliki, personalizirana v eni osebi, je racionalno razumevanje pojava, ki izvira iz iracionalnega in je značilen za fašizem.²¹ Za razumevanje socialističnih vodij tam, kjer je na oblasti stranka z racionalistično ideologijo, je treba upoštevati tudi Webrovo razlago o obstoju karizme službe oziroma karizme institucij.²² Socialistični vodja se razlikuje od čistega karizmatičnega vodje po tem, »da se ne dojema kot nadnaravi pojav ali posrednik nadnaravnega (božjega) darila.«²³ V komunizmu se vodja ne postavlja prek načela karizme, temveč skozi frakcijski boj v stranki, pri čemer se vodja poslužuje manipulacij, pritiska itn. Kuljić pravi, da ta karizma ni več neko nadnaravno darilo, temveč nekaj, kar se lahko pridobi skozi življenje in delo v stranki, tako se karizma racionalizira v skladu z marksistično ideologijo, ki temelji na razsvetljenskem skepticizmu.²⁴ »Službene« karizme ni mogoče uničiti s krizami, s tem, da vodja ne dela »čudeža«, ker se vodja legitimira iz stranke in ne samega sebe. V socializmu se kult vodje gradi zaradi ohranitve enotnosti stranke, pri čemer obstaja strah birokratov, da njihova legitimnost ne bo veljavna, če bo vodja izgubil oblast, zato se močno postavljajo na stran vodje. Ko se stroj propagande uspešno aktivira, vodja ne potrebuje več večine vladanja.²⁵ Težava v socializmu je vprašanje dedovanja vodje Večji ko je bil ugled karizmatičnega vodje, večji so bili frakcijski spopadi po njegovi smrti, saj vodja nikoli ne določa dediča, ker ga je strah, da bo dedič akumuliral preveč moči. Kuljić opazi dejstvo, da lahko tudi iz socializma nastane tip čiste karizme, primer tega so jugoslovanski nacionalni voditelji v osemdesetih letih dvajsetega stoletja. Nacionalni spopadi so omogočili vzpostavitev »karizme«, ki ni temeljila v stranki. Edina verificirana karizma je bila karizma umrlega

²¹ Fašistični režimi so temeljili na združevanju stranke in države po cezaropapističnem načelu. Cerkev je verificirala politično karizmo vodje (dučēja, firerja) in je spoštovanje določenega »svetovnega« vodje postavila kot religiozno dolžnost. V socializmu je karizma vodje osvobojena teokratičnih ukrepov, temelji na močnem ideološkem ateizmu, sekularizmu in občasnem revanšizmu, ki se kaže v konfiskaciji cerkvene lastnine (Kuljić, *Oblici lične vlasti*, 413).

²² Kuljić, *Oblici lične vlasti*, 413; Weber, *Privreda i društvo*, 228.

²³ Kuljić, *Oblici lične vlasti*, 414.

²⁴ Prav tam, 415.

²⁵ Prav tam, 442.

nadnacionalnega predsednika Tita, nacionalni voditelji so lahko bili le lastniki polkarizmatičnega ugleda.²⁶ Razlog za to je strankarsko kastriranje prihodnje nove karizme, ki se je kazalo v omejitvi mandata na vodilnih državnih položajih. Cilj je bil ohraniti posthumni ugled Tita, ki naj bi bil v prihodnosti integrativni element krhke večnacionalne enotnosti.²⁷

Na tem temelji odgovor na vprašanje, zakaj se je Titova karizma ohranila do danes. V Jugoslaviji se ta ni kastrirala, ker je v času politično-ekonomske krize imela integralno družbeno funkcijo in bi bil napad nanjo napad na državo. Zaradi tega je boj za karizmo ostal v ozadju kot manj pomemben v primerjavi z obstojem države, ki je uveljavila politiko »*I posle Tita – Tito*«. Jasno je, da je strankarska želja po ohranitvi države bila vzrok za razpad, ker je onemogočila uveljavitev novega karizmatičnega vodje. Do prvih močnejših napadov na Titovo karizmo je prišlo z upadom legitimnosti ZKJ in razpadom Jugoslavije, 11 let po Titovi smrti. Novovzpostavljene karizme so začele bledeti, ko so novi voditelji prevzeli oblast, saj je postalo jasno, da se čudež ne bo zgodil.²⁸

Kuljić kult in karizmo Josipa Broza Tita razdeli na tri faze: 1. avtoriteta vojskovodje, šefa stranke in države, ki se je zanašal na karizmo Stalina (1941–1949); 2. osamosvojena karizma in kult strankarskega vodje, predsednika republike in mednarodnega državnika (1949–1980) in 3. posthumni ideološki in državni kult (1980–1990).²⁹ Za Titovo karizmo pove, da je bila neavtoritarna, saj je bil izbrani in nedesignirani strankarski vodja, ki je imel plebiscitarno oblast. Njegova karizma je bila v začetku ideološka, močno vezana na strankarsko organizacijo in ideologijo, sčasoma pa se je osamosvojila od stranke in postala »mesijanska«.³⁰ Po Titovi smrti se je njegova karizma ohranjala in vzdrževala zaradi legitimacije partikularnih interesov množice politikov. (Zlo) raba Tita je bila v tem obdobju splošni trend za legitimacijo vseh političnih položajev, ideologij in interesov. Kljub vsem zlorabam je Titova karizma

²⁶ Prav tam, 421.

²⁷ Prav tam.

²⁸ Tomaž Mastnak, *Vzhodno od raja: civilna družba pod komunizmom in po njem* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1992).

²⁹ Kuljić, *Oblici lične vlasti*, 479.

³⁰ Prav tam, 479.

ostala krovna karizma enotne države, vse druge, denimo Miloševićeva, Tuđmanova itn., so bile samo lokalne polkarizme, ki so delovale znotraj krovne, Titove karizme.³¹

Zanimivo je pripomniti, da je bila Titova karizma reprezentirana kot karizma »sina« (vseh narodov in narodnosti), kar pomeni kolektivizacijo (je sin vseh) in neavtoritarnosti (ker je oče razumljen kot lastnik družinske avtoritete). Tito si ni prizadeval za položaj očeta nacije, te položaje so zasedli politiki v nacionalnih državah po razpadu Jugoslavije. Vloga sina je bila družbeno sprejemljiva, ker je bila podlaga za čustveno navezovanje vseh »jugoslovanskih mater« na svojega otroka in razlog za ponos vseh »jugoslovanskih očetov«, ki bi za svojega sina žrtvovali svoje življenje. Vloga sina je bila, če gledamo samo čustveno plat, najboljša izbira, saj otrok v primerjavi z očetom prejema več ljubezni in je sam produkt ljubezni. Tak položaj Tita v družbi, ki je imel globoko nezavedno funkcijo pri ljudstvu, je gotovo prispeval k njegovemu uspehu in uspehu njegovega posthumnega »kulta«. Po Titovi smrti se je diskurz za potrebe kastracije karizme spremenil in Tito je postal oče vseh jugoslovanskih narodov, kar je impliciralo patriarhalno razmerje in totalitarnost.³²

Erozija Titove karizme se je začela po razpadu skupne države, saj krovna karizma ni imela več temelja, na katerem bi dejansko lahko bila krovna, začele so se hude vojne, etnični in verski spopadi, zamrli so kolektivizem, enotnost in revolucionarna ideja. Do takrat internacionalni Tito, borec za svobodo in veliki mednarodni državnik, v času vsesplošnega revizionizma, desničarske propagande in povzdigovanja novih karizem postaja zgodovinska napaka, diktator in morilec.³³ Vzpostavljeni kult razrednega osvoboditelja je hitro zamenjan s kultom očeta nacije. Ti novi nacionalni liderji so v 90. letih svoje nacionalno obarvane karizme gradili na podlagi Titovega jugoslovanstva in internacionalizma. Takoj, ko so dosegli vsaj polovično verifikacijo s strani ljudstva, so Titovo karizmo zavrgli in se razglasili za nacionalne reševalce. Takrat je

³¹ Prav tam.

³² Tanja Petrović, »Otac svih jugoslovenskih naroda i narodnosti. (Re)interpretacije patriarhalne figure J. B. Tita u sećanjima bivših Jugoslovena,« v *Tito – Viđenja i Tumačenja*, ur. Olga Manojlović Pintar in sod. (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011), 626–639.

³³ Kuljić, *Oblici lične vlasti*; Kuljić, *Sećanje na Titoizam: između diktata i otpora*.

začelo nastajati četrto obdobje Titove karizme, ki traja vse do danes. Za novo obdobje so značilne različne poti v vseh posameznih državah in nihanja od skrajnega revizionizma, retradicionalizacije, rekatolizacije in repatriarhalizacije do vzdrževanja in povzdigovanja kulta Josipa Broza, odvisno od oblasti, potreb in interesov. Četrto obdobje, o katerem Kuljić ni pisal (obdobje od leta 1990 do danes), bom opisal na koncu tega prispevka.

Zamišljene (namišljene) tradicije

»Zamišljena tradicija označuje skupek praks ritualne in simbolne narave, ki v celoti obvladujeta in upravljata javno ali (tiho) zasebno sprejeta pravila, cilj katerih je s ponavljanjem vsaditi določene vrednote in norme vêdenja.«³⁴ Ponovitev po mnenju Hobsbawma potrjuje stik s preteklostjo, ustvarja se namišljena kontinuiteta.³⁵ Tradicija in navada nista isto, navade so povezane s tradicijo in jo dopolnjujejo. »Zamišljena tradicija je proces formalizacije in ritualizacije, ki karakterizira sklicevanje na preteklost.«³⁶ Do zamišljanja prihaja, ko se v družbi dogajajo velike spremembe in obstaja zadostno povpraševanje za oslabitev in zamenjavo starih tradicij. Tako opisane »zamišljene« tradicije so bile ustvarjene v zadnjih 200 letih. Hkrati se poleg zamišljanja tudi stara uporaba tradicije prilagaja novim pogojem, in sicer tako, da uporablja stare modele za doseganje novih ciljev.³⁷ Obstaja tudi nekaj novih tradicij, ustvarjenih zaradi upravičevanja in legitimiranja nacionalne države, njene himne, zastave v vseh ideoloških vložkih, ki nakazujejo skupnost in vzdržujejo idejo namišljene kontinuitete.³⁸ V novem liberalnem sistemu, ki je podrl vse družbene vezi in vezi avtoritete, ki so bile nekoč samoumevne, je nastala luknja, ki so jo napolnile zamišljene tradicije. V delovanju tradicij vidimo odnos elite, ki jih vsiljuje, in inferiornih članov, ki se jim podreajo. Nove tradicije zavzemajo le majhen prostor, ki

³⁴ Eric Hobsbawm, »Zamišljanje tradicije,« v *Kultura pamćenja i historija*, ur. Maja Brkljačić in Sandra Prlenda (Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2006), 139.

³⁵ Prav tam.

³⁶ Prav tam, 141.

³⁷ Prav tam, 143.

³⁸ Prav tam.

je ostal po izginotju starih tradicij, ki so padle v procesu racionalizacije in sekularizacije. Zavzemajo le področje, ki se tiče državljanstva, simbolov in kohezije skupnosti.³⁹ Dalj časa trajajoča zamišljena (namišljena) tradicija postaja del vsakdanjega življenja ljudi in se kot taka vpisuje v spomin.⁴⁰ Ko stari režimi in ideologije propadajo, jih hitro nadomestijo ideje nove elite, ki zamišljene tradicije vsiljuje skupini, kot so naredile postjugoslovanske elite na območju nekdanje Jugoslavije. Med te nove zamišljene tradicije spadajo vsi novi simboli (zastave, himne, spomeniki) ter ustne in pisne tradicije, ki danes kot nikoli prej, poudarjajo vlogo Cerkev, družine in drugih konservativnih vrednot, ki so pravzaprav le kontrast zamišljenim liberalnim tradicijam jugoslovanskega projekta. O zamišljenih tradicijah ne moremo govoriti ločeno od teorij spominjanja in revizionizma spomina, saj je uspeh zamišljenih tradicij pogojen z uspehom uničevanja in spremembe starih spominov. Izvajalka tega procesa je država s svojim aparatom, ki ima absolutni monopol nad upravljanjem preteklosti ter izvaja proces zaradi lastnih političnih in ideoloških ciljev.⁴¹ Vsakič, ko se spreminjajo tradicije, elita poskuša spremeniti spomin ljudi, ki se osredinja na figuro spomina oziroma očeta nacije, v ozadju vsega se jasno kaže razredna borba na ideološkem področju.⁴² Najboljši teren za upravljanje spominov je preteklost, ki je ni mogoče dokazati. To so razumele vse postjugoslovanske elite, ki danes med seboj tekmujejo v namišljenem dokazovanju lastne starodavnosti.

Tito, bog ali Tito in bog: civilna religija – titoizem

Priča smo vsakdanjemu revizionizmu, ki med drugimi svojo vlogo žrtve išče v religiji, tako zgodba o popolnoma prepovedani religiji v Jugoslaviji postaja dominantna v postkomunističnem diskurzu. Ali je to res? Ali so ljudje res bili odpuščeni iz službe ali partije zaradi praznovanja božiča ali bajrama? Ali je »hudi« komunizem res zatiral religijo in religiozne ljudi in rušil verske objekte? Da te trditve v celoti ali deloma

---

³⁹ Prav tam.

⁴⁰ Prav tam.

⁴¹ Kuljić, *Kultura sećanja*, 21.

⁴² Prav tam.

ne držijo, ugotavlja zgodovinar Husnija Kamberović, ki je ob promociji knjige⁴³ spregovoril za medij Al Jazeera.⁴⁴ Kamberović ugotavlja, da je bilo v času socialistične Jugoslavije le v enem desetletju v Bosni in Hercegovini zgrajeno 800 »džamij«. Poudarja, da se je odnos države do religije spreminjal. V začetku je bil zelo oster in nestrpen, po letu 1958 pa se je spremenil. Zato nikakor ne moremo govoriti o tem, da je bila v Jugoslaviji religija prepovedana. Lahko pa pripomnimo, da sta država in religija bili v določenem (zgodnjem) obdobju na nasprotnih straneh. Religija nikakor ni bila razlog za odpuščanje delavcev iz služb, saj se je oblast držala ideala o polni zaposlenosti, vendar pa je gotovo bila ovira pri napredovanju oziroma zavzemanju vodilnih položajev. Jugoslavija je tudi vzpostavila in vzdrževala posebne odnose s Svetim sedežem.⁴⁵

Res je, da se je komunistična oblast legitimirala iz načela racionalnosti, iz tega, kar Weber imenuje »odčaranje sveta«, sicer ne moremo govoriti, da je komunistična oblast bila ves čas in v celoti ateistična, saj je ateizem bil le ideal, ki naj bi družbo pripeljal v boljšo prihodnost.⁴⁶ Namesto »zahodnjaškega« modela sekularizacije se je v Jugoslaviji, izvajala ateizacija družbe. Nikolić pravi, da se resnična ateizacija pravzaprav nikoli ni zgodila, temveč da je šlo za zamenjavo religijskih figur, saj so vse komunistične partije imele svoje vodje, ki so jih sakralizirali in so zavzemali osvobojeni prostor boga ali pa nadgrajevali že obstoječe religije.⁴⁷ Nikolić in Flere poudarjata, da je ključni gradivni element civilne religije v Jugoslaviji, ki sem jo imenoval titoizem, marksistična misel. Vendar je ta širši in kompleksnejši pojem.⁴⁸

⁴³ Husnija Kamberović, *Prilozi historiji Bosne i Hercegovine u socijalističkoj Jugoslaviji* (Sarajevo: HMHIS, 2017).

⁴⁴ Jasmin Agić, »U socijalističkoj BiH za deceniju izgrađeno 800 džamija,« *Aljazeera Balkans*, 30. 12. 2017, <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/u-socijalistickoj-bih-za-deceniju-izgradeno-800-dzamija>.

⁴⁵ Klaus Buchenau, »What Went Wrong? Church –State Relations in Socialist Yugoslavia,« *Nationalities Papers* 33, št. 4 (2005): 547, <https://doi.org/10.1080/00905990500354046>.

⁴⁶ Več o tem v: Kuljić, *Oblici lične vlasti*.

⁴⁷ Kosta Nikolić, »Komunizam i religija: istoriografsko-antropološki ogled,« *Issues in Ethnology and Anthropology* 12, št. 1 (2017): 51–70, <https://doi.org/10.21301/eap.v12i1.2>.

⁴⁸ Sergej Flere, »The Atheist Civil Religion in Communist Yugoslavia: the Broken Covenant of Tito's People,« *Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung* (2005): 216–232; Nikolić, »Komunizam i religija«.

Poleg uradnih »verificiranih« religij se je v jugoslovanski družbi ustvarilo nekaj, čemur bi lahko rekli civilna religija oziroma titoizem, ki obstaja do danes. Zaradi svoj specifičnosti, močnih čustev, ki se nanj vežejo, in številnih obredov bom titoizem opredelil kot jugoslovansko civilno religijo. Robert Bellah pravi, da gre pri civilni religiji za čaščenje idolatrije dogodkov, organizacij in ljudi, pri čemer pride do ritualov in doživetij, značilnih za religije.⁴⁹ Civilna religija se pojavi predvsem v družbah, kjer je prišlo do sekularizacije, in sicer kot odgovor na »duhovno praznino«. Ljudje imajo namreč potrebo, da iščejo smisel, končne odgovore. Zato se pojavi sekularna religioznost, da se zapolni z novimi odgovori, ljudmi, predmeti, rituali. »Resnično« svete predmete tako zamenjajo nadomestki, ki se v jugoslovanski religiji kažejo v sakralizaciji predsednika Tita. Bellah dovoljuje možnost, da so svete osebe tudi politiki, ki s pomočjo kulta osebnosti vzdržujejo religioznost ljudi.⁵⁰ V analizi poudari civilno religioznost v Združenih državah Amerike (ZDA), ki jo Američani spregledujejo, vendar vseeno doživljajo, in je neka krovna marela vseh religij v ZDA.⁵¹ Ta proces spremlja sklicevanje na nekega nedefiniranega boga, ki naj bi v tem primeru imel vlogo družbenega lepila. Enako velja, kadar govorimo o civilni religiji v Jugoslaviji oziroma titoizmu. Vloga civilne religije v družbi, kot meni Bellah, je, da upravičuje dejanja vladajočih, ki jih v imenu boga in božjega ljudstva (tistih, ki verjamejo v to civilno religijo) storijo.⁵² Kritika, ob dejstvu, da titoizem analiziram kot civilno religijo, bi lahko bila, da gre za politično ideologijo komunizma, vendar bi bilo v tem primeru kritiku težko pojasniti čustveni naboj, ki se danes, 40 let po Titovi smrti, še vedno kaže pri ljudeh, celo tistih, ki v tem času niso bili niti rojeni. Titoizem je danes krovna religija pacifistov na območju nekdanje Jugoslaviji, ki si želijo graditi boljšo prihodnost, ne da bi se spotikali ob bolečo preteklost. Vjekoslav Perica tudi poudarja civilno religijo SFRJ, ki je bila med drugim sestavljena iz partizanskega mita, osvobodilne vojne 1941–1945, številnih kultov in množice drugih elementov.⁵³ Množični

---

⁴⁹ Robert N. Bellah, »Civilna religija v Ameriki,« *Nova revija* 104, št. 9 (1990).

⁵⁰ Prav tam.

⁵¹ Prav tam.

⁵² Prav tam.

⁵³ Perica, »Herojstvo, mučeništvo i karizma«.

dogodki, o katerih je Bellah pisal v ZDA, so še značilnejši za Jugoslavijo. Ob teh dogodkih se je častilo predsednika in ideje ZKJ. Ritualni, značilni za družbi, so bili t. i. »sleti« in sprehod s štafeto ob dnevu mladosti. Prav dan mladosti je bil ključni datum, ki je imel status praznika. Ob tem dogodku, ki je bil neuradni rojstni dan predsednika Tita, so mladi iz cele države organizirali praznovanja in množične proslave ter nosili štafeto mladosti po celi državi in jo 25. maja osebno predali predsedniku Titu. Poleg dneva mladosti, ki je gotovo vzbujal največ čustev, so bili v Jugoslaviji pomembni tudi datumi, kot je 29. november – dan republike in številni drugi prazniki, nastali ob koncu druge svetovne vojne. Spoznati predsednika Tita in rokovati se z njim je bilo enako kot rokovanje z bogom osebno. Z besedo »trans« bi lahko opisali vsa čustva, producirana na Tita, saj je on imel funkcijo kohezijskega simbola nacije.⁵⁴ Kult, ki je bil temelj civilne religije v Jugoslaviji, je imel veliko podobnih funkcij kot »uradne« religije: »namesto spoznanja in pojasnitve kult navaja odgovore, namesto kritične introspekcije ponuja tolažbo skozi verjetje, da obstaja neka močna opora, ki se ji je treba prilizovati, namesto lastnih avtentičnih motivov je kult ponujal grožnjo s kaznijo in kazen, če se njegove norme ne bodo izpolnjevale.«⁵⁵ Podoba Tita ljudstvu ni dala osebnega primera askeze, niti ni od njega pričakovala žrtvovanja, temveč potrošnjo, čim boljše življenje tukaj in zdaj. Stilske obleke, zahodnjaške blagovne znamke, havanske cigarete, star škotski viski itd. so bili nekaj, kar je samo Tita ločevalo od drugih komunističnih voditeljev, in so Jugoslovanom pošiljali vidno sporočilo, kako naj živijo.⁵⁶ Sočasno, paradoksalno, je bila civilna religija titoizma obogatena z žrtvami in askezo, simbolizirano v ljudskih junakih, ki so umrli zaradi komunističnega prepričanja in delovanja. Oni so bili simboli junaštva in žrtvovanja in zelena podoba jugoslovanskega duha. Prav ta dimenzija je manjkala Titovi podobi, ki jo je dobil šele v ljubljanskem kliničnem centru, najprej, ko so mu zdravniki amputirali nogo, potem pa s smrtjo.⁵⁷ Perica navaja tržaški *Il Piccolo*, ki je v tem času objavil

⁵⁴ Prav tam.

⁵⁵ Mihajlo Basara, »Titov kult u Jugoslovenskoj narodnoj armiji,« v *Tito – Videnja i Tumačenja*, ur. Olga Manojlović Pintar in sod. (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011), 781.

⁵⁶ Prav tam.

⁵⁷ Perica, »Herojstvo, mučeništvo i karizma,« 595–596.

besedilo o Titu, v katerem je pisalo: »Dva meseca trpljenja sta verjetno zadnje Titovo darilo Jugoslaviji.«⁵⁸ Takrat je bila civilna religija popolnoma zaokrožena, saj je Titov kult pridobil vse tri nujne elemente: herojstvo, karizmo in trpljenje.⁵⁹ Trpljenje, se je, pravi Perica, izkazovalo v načinu življenja družine Broz, saj jim Tito ni nič zapustil oziroma so bile vse njegove osebne stvari konfiscirane s strani SKJ, družinski člani pa so bili navadni delavci.⁶⁰ Titoizem je bil obogaten s številnimi koreografijami, ki (so) jih izvajajo (li) ljudje, temu pojavu lahko dodamo še zgodbo o spomenikih, ki so bili prva tarča napadov postjugoslovanskih oblasti. Pesmi, ki jih državljani pojejo svojemu liderju, so velikokrat del politične propagande, tudi v Jugoslaviji je bilo tako (pesmi, kot so »*Uz maršala Tita*«, »*Od Vardara pa do Triglava*« in še veliko drugih). Hofman ugotavlja, da so bile pesmi o Titu preslikava tradicionalne ljudske glasbe, ki je v Titu videla nov lajtmotiv. So del modernizacijskega projekta, za katerega je značilna sakralizacija mita o Josipu Brozu.⁶¹ Takrat ko pesmi o vodji postanejo del priljubljene kulture, se snemajo nove in pojejo štirideset let po smrti liderja, ki je bil deloma kastriran za svojo karizmo, težko govorimo o propagandi, temveč o čustvih (npr. »Računajte na nas«, »*Druže Tito mi ti se kunemo*«, »*Tri put sam video Tita maršala*«, »*Sve je isto samo njega nema*«, »*Jugoslovenka*« itd.). O titoizmu kot civilni religiji Velikonja ugotavlja, da so Jugoslovani vseh religij uspeli združiti podobo Tita s svojimi verskimi prepričanji. V spominski knjigi, ki je v Hiši cvetja, so celo zapisovali: »Spoštovani Josip Broz Tito, naj ti da vsemogočni Bog večni mir in pokoj!«, »*Sretna sam što sam živjela dok ste bili Predsjednik, počivali u miru Božjem*.«⁶² Pokop Tita je bil tudi ritual *par excellence*, ritual, v katerem se je cela država ustavila, v katerem so vsi jokali in razmišljali, kako naprej. Pokop Tita je bil tudi največji »kongres« mednarodnih diplomatov v sodobni evropski zgodovini, na katerem se je zbrala vladajoča elita s celega sveta.⁶³

⁵⁸ *Il Piccolo* (28. 2. 1980) po Perica, »Herojstvo, mučeništvo i karizma,« 595.

⁵⁹ Prav tam.

⁶⁰ Prav tam.

⁶¹ Ana Hofman, »Druga Tita rodila je vila. Kako se pevalo (o) Titu Jugoslavije,« v *Tito – Videnja i Tumačenja*, ur. Olga Manojlović Pintar in sod. (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011), 616.

⁶² Velikonja, *Titostalgija*, 95.

⁶³ Prav tam.

Zanimivo je del Freudove teorije prenesti na Tita, njegov vpliv na množice in položaj v jugoslovanski družbi v kontekstu razumevanja rojstva kulta Josipa Broza.⁶⁴ Tito je bil maršal oziroma je imel najvišji vojaški čin v državi, kar po Freudu pomeni, da je bil vodja umetne množice – armade. »Vojskovodja« oziroma maršal je tisti, za katerega se verjame, da vse (v hierarhiji pod sabo) ljubi enako.⁶⁵ Sočasno je Tito predsednik države oziroma vodja druge množice. Tako je bil Tito vodja dveh najznačilnejših množic, umetne množice JLA,⁶⁶ in primarne množice, družbe, nacije, države. Ta dvojna voditeljska vloga mu je omogočila širši vpliv in večjo moč. Smiselno je razmisliti tudi o ritualih, ki jih je izvajala komunistična oblast, saj so z močno sekularizacijo religiozne rituale izrinili iz vsakdanjega življenja in vpeljali rituale, ki vključujejo in povezujejo množice. ZKJ je rituale, vzpostavljene s strani Cerkve, cilj katerih je bilo ohranjanje množic, denimo božič, zamenjala z dnevom mladosti, ki se je praznoval 25. maja in naj bi bil Titov neuradni rojstni dan. V te rituale spadajo tudi množični »sleti«, štafete za dan mladosti itn. Številni avtorji prav v JLA in činu vojskovodje vidijo temelj za razumevanje vzpostavitve in delovanja kulta Josipa Broza.⁶⁷ Basara in Dimitrijević navajata primere sakralizacije predsednikovega kulta v armadi in permanentno indoktrinacijo vojakov, brez katere kult Josipa Broza nikoli ne bi imel take družbene in politične moči.⁶⁸ Ta ideološka struktura se je občinstvu približevala prek jugoslovanskega filmskega vojnega spektakla. Filmska ideologija se je plasirala tako, da ni bila upodobljena v Titu. Njegov lik ni bil zaokrožen in prisoten kot identiteta, temveč se je ideologija množicam podajala v podobi armade in temeljnih komunističnih vrednot: solidarnosti, tovarištva in poguma.⁶⁹ Takrat ko Titov

⁶⁴ Sigmund Freud, »Množična psihologija in analiza jaza,« v *Psihoanaliza in kultura*, ur. Rastko Močnik in sod. (Ljubljana: DZS, 1981), 7–74.

⁶⁵ Prav tam.

⁶⁶ Jugoslovanska ljudska armada.

⁶⁷ Basara, »Titov kult«; Bojan Dimitrijević, »Jugoslovenska armija – oslonac Titovog kulta ličnosti u prvim posleratnim godinama,« v *Tito – Videnja i Tumačenja*, ur. Olga Manojlović Pintar in sod. (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011), 797–819.

⁶⁸ Prav tam.

⁶⁹ Zvijer, Nemanja, »Slika Josipa Broza Tita u partizanskom ratnom spektaklu,« v *Tito – Videnja i Tumačenja*, ur. Olga Manojlović Pintar in sod. (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011), 718–731.

kult v armadi ni bil več vprašljiv, se je predsednik vidno odmaknil od JLA, kar se je zgodilo v začetku petdesetih let, ko je Tito vojaške škornje zamenjal za elegantno obutev.⁷⁰

Civilna religija v Jugoslaviji je kot že »verificirane« religije poskušala dati tudi odgovore na vprašanja skupnega izvora, pri čemer se je izogibala etničnim razpravam ter ves čas poudarjala mesijansko vlogo Jugoslavije in njenih državljanov v boju za izgradnjo boljšega in pravičnejšega sveta.⁷¹ Flere ugotavlja, da so izgradnja skupnosti, »uradna« podelitev moči odločanja, enakost, skupinske akcije izgradnje države in njene infrastrukture (delovne akcije) imele pomembno vlogo pri oblikovanju civilne religije.⁷² Po razpadu Jugoslavije in temeljnih načel, ki so bila temelj civilne religije, je ta prenehala obstajati na način, kot jo je definiral Bellah.⁷³ Vendar je titoizem s pomočjo nostalgичnih spominov naredil metamorfozo in dobil sedanjo obliko, ki še vedno ohranja številne elemente civilne religije, mogoče pa lahko rečemo, da je danes titoizem nepopolna civilna religija, ki se nanaša na posthumno karizmo Josipa Broza.

Hiša cvetja, ki je bila nekoč sestavni del ritualizacije dneva mladosti, danes pa ponazarja hram enotnosti, nekaterih boljših časov, časov, ko soseska Dedinje, v kateri je Hiša cvetja, ni bila prostor ograjevanja premožnih elit.⁷⁴ Hišo cvetja še vedno obiskujejo ljudje z venci, jokajo in nepremično gledajo v zadnje počivališče tovariša Tita. Določeni rituali, ki so bili nekoč značilni za dan mladosti in druge praznike, se še danes v spremenjeni obliki izvajajo v Hiši cvetja. Gotovo pa je obletnica oziroma 25. maj v Hiši cvetja datum, ki potrjuje teze o obstoju titoizma tudi danes. Muzej Jugoslavije, del katerega je Hiša cvetja, pa je tudi najbolj obiskan muzej v Beogradu.⁷⁵ Obstoj titoizma v sodobnih časih oziroma njegova metamorfoza je opisana tudi v priljubljeni kul-

⁷⁰ Dimitrijević, »Jugoslovenska armija,« 809.

⁷¹ Flere, »The Atheist Civil Religion«.

⁷² Prav tam.

⁷³ Prav tam.

⁷⁴ Aleksandar Ignjatovic, »Otvaranje i popularizacija. Muzej 25. maj i transformacija prostora Dedinja,« v *Tito – Videnja i Tumačenja*, ur. Olga Manojlović Pintar in sod. (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011), 601–615.

⁷⁵ Belgrade Beat, »Muzej Jugoslavije,« dostop 14. 7. 2020, <https://belgrade-beat.rs/lat/znamenitosti/muzej-jugoslavije>.

turi. Najboljši primer tega je regionalno izjemno uspešna nadaljevanka iz Bosne in Hercegovine »Nor, zmeden, normalen«⁷⁶, v kateri glavni junak (Mustafa Nadarević) izvaja rituale, molitve in pogovore s Titom, ki ga ima za boga. Junak prevzema klasične rituale, značilne za krščansko in muslimansko vero, ki jih izvaja v spremenjeni obliki. Tudi če gledamo jezikoslovno plat, Nadarević uporablja znane in zelo pogoste pogovorne fraze srbohrvaškega jezika, v katerih besedo bog zamenjuje z besedo Tito (npr. *Hvala ti, Tito dragi; ako Tito da; o moj Tito; Tita ti, na šta to ličiš?* itn.) Titoizem je še vedno, ne glede na vsa dogajanja, živ. Ne gre za množičen pojav, saj se številni mladi tega časa ne spominjajo in nimajo jasnega odnosa do preteklosti, pa tudi Jugoslavije ni. Vseeno pa tega pojava ne morem spregledati v analizi, ker veliko pove o polarizaciji postkomunističnih družb. Danes smo priča desekularizaciji in retradicionalizaciji, priča vračanju boga, ki v današnji obliki zares nikoli ni obstajal. Priča smo procesu vračanja »simulakerja« boga.

Vračanje »pravega« boga

V postkomunističnem diskurzu, pravi Buden, se bog vrača kot žrtev komunizma, ki ga nov režim osvobaja in rešuje.⁷⁷ Za vso gospodarsko, družbeno in politično nesrečo je vedno kriva komunistična oblast, ki naj bi »zatirala« religijo. Pri tem pa ideologi spregledajo dejstvo, da je sekularizacija starejša od komunizma, sega do časov razsvetljenske misli in ne enači sekularizma z ateizmom.⁷⁸ V Jugoslaviji lahko govorimo o komunizmu ob religiji, ki je bila v zasebni sferi. Postjugoslovanski »osvojen« bog je danes povsod in ima nalogo legitimacije revizionističnih procesov. Ta proces spremlja tudi dvojna restitucija, ki se poleg vračanja nepremičnin Cerkvi kaže tudi kot pravica do povratka duhovnega premoženja ljudstvu, Cerkvi, svetnikom.⁷⁹ Zanimivo je dejstvo cerkvenega stališča nekoč in danes. Iz tega izhaja cerkvena dvojna negacija obstoječe družbe in želja po utopiji. V času komunizma je Cerkev temu naspro-

⁷⁶ *Lud, zbunjen, normalen* (op. avt.).

⁷⁷ Boris Buden, *Cona prehoda: o koncu postkomunizma* (Ljubljana: Krtina, 2014).

⁷⁸ Buden, »Cona prehoda«; Boris Buden, »Djeca postkomunizma,« v *Dobro došli u pustinju postsocializma*, ur. Igor Štikis in Srećko Horvat (Zagreb: Fraktura, 2015), 169–191.

⁷⁹ Buden, »Cona prehoda«.

tovala in govorila o vrednotah Zahoda, danes sovraži zahodnjaškega »hudiča«, ki promovira seks, mamila, nemoralo (toda občasno vseeno podpira te liberalce, če ji to ustreza). Buden o tej cerkveni hipokriziji pravi, da se »prava« vera izraža »v odnosu do kulturno manj vredne oziroma dekadentne vere«. ⁸⁰ Novi osvobojeni Bog, ugotavlja Buden, ni več religiozen, temveč je politični bog, Cerkev postaja politikum *par excellence*, ki sproža epohalno politizacijo religije. ⁸¹ Dokaz, da to dejstvo drži, lahko danes najdemo v Črni gori, kjer dolgoletni predsednik, deklarirani ateist in socialist Milo Đukanović podpira (ali celo vzpostavlja) Črnogorsko pravoslavno cerkev. ⁸² Antagonizmov je še veliko, v ozadju pa vedno vidimo, da novim politikom Cerkev postaja enaka narodu, ki namesto socialne podpore državljanom prodaja imaginarni kruh odrešenja. Tako se javno promovirana sekularnost kontaminira z religijo, javnost pa postaja vse bolj onesnažena z zasebnim, kar je pot v desekularizacijo, ki smo ji priča. Temu pojavu hibridizacije, v katerem religija postaja kulture, Buden pravi postsekularna družba. ⁸³ V sodobni postsekularni družbi ni več jasne lončnice med sakralnim in profanim, saj religija ob kapitalizmu postaja vse uspešnejša (celo dobičkonosna veja kapitalističnega gospodarstva). Primer tega so npr. sobe za molitev v nakupovalnih centrih v Dubaju, verige trgovin Srbske pravoslavne cerkve, katoliški radio »Marija« na Hrvaškem itn.

Spominjanje na Tita – titostalgija zoper titofobijo

Spominjanje na Tita je del vsakdanje kulture vseh narodov nekdanje Jugoslavije. Spominjanje je včasih prostovoljno in izraža stališče osebe, ki se spominja, včasih je institucionalizirano, vsiljeno in ideološko po-barvano. Spominjanje na Tita se danes deli na dva tabora – na titostalgike in titofobike.

---

⁸⁰ Prav tam.

⁸¹ Prav tam.

⁸² Aljazeera Balkans, »Đukanović: Crna Gora treba imati svojo pravoslavnu crkvu,« 14. 2. 2020, <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/dukanovic-crna-gora-treba-imati-svoju-pravoslavnu-crkvu>.

⁸³ Prav tam.

Jugonostalgija, titostalgija

»Nostalgija je ena izmed najpogostejših diskurzivnih konstrukcij v razvitih družbah, je nekako inverzni in hkrati integralni sopotnik sodobnih progresističnih ideologij oziroma obsedenosti s prihodnostjo.«⁸⁴ Velikonja pravi, da nostalgija ni isto kot zgodovinski spomin, saj je nostalgija enako spomin minus bolečina.⁸⁵ To pomeni, da je nostalgija romantično spominjanje izgubljenih časov, ljudi, predmetov, je hrepenenje in romanca z nesrečnim koncem. Enako kot spomini, o katerih je pisal Halbwachs,⁸⁶ nostalgični spomini niso nujno doživeti, občutek nostalgije se lahko zgodi tudi prek nostalgičnega prenosa, kot se je zgodilo z jugonostalgijo oziroma titostalgijo. Pri nostalgijah so v žarišču vedno pripovedi o neki Atlantidi, izgubljenem rajju, ki nikoli ni obstajal. Del vsakdanjih nostalgij na našem ozemlju je jugonostalgija, ki zajema vse lepe spomine o preteklosti.⁸⁷

Ime Jugoslavija v jugonostalgicnem diskurzu, pravi Ksenija Vidmar Horvat, ustvarja takojšnje močne spomine »na čase, ki smo jih preživeli skupaj«. Pri teh spominih gre za dvoplastni nostalgični prenos, po eni strani se kaže kot hrepenenje po časih velike, močne in vplivne države ali kot želja po povratku predvsem ekonomskega dostojanstva.⁸⁸ Del jugonostagije je tudi titostalgija, ki pooseblja spomin na Jugoslavijo, ki se iz hrepenenja za »*Jugom*⁸⁹« kaže tudi kot hrepenenje »za *drugom*« (*Titom*).⁹⁰ Tito je gotovo bil oseba svetovnega ugleda, ki je danes, 40 let po smrti, še vedno povsod prisotna, v imenih ulic, trgov, v knjigah, na televiziji, v ritualih in umetnosti je danes bolj živ, kot je bil nekoč. Tito se je po smrti telesno preselil v beograjsko Hišo cvetja, sicer pa se je njegov duh enakomerno preselil na ozemlja vseh jugoslovanskih držav kot depolitizirana blagovna znamka priljubljene kulture. Velikonja razdeli

⁸⁴ Velikonja, *Titostalgija*, 24.

⁸⁵ Prav tam, 25.

⁸⁶ Maurice Halbwachs, »Kolektivno in istorijsko pamčenje,« *Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja REČ* 56, št. 2 (1999): 63–83.

⁸⁷ Velikonja, *Titostalgija*, 13–15.

⁸⁸ Ksenija Vidmar Horvat, *Periferna Evropa: tranzitologija in postkrizni diskurzi v jugovzhodni Evropi* (Ljubljana: Založba Filozofske fakultete, 2018), 85.

⁸⁹ Za Jugoslavijo (op. avt.).

⁹⁰ Velikonja, *Titostalgija*, 13.

titostalgijo na: kulturo titostalgije (ki je industrija nostalgije, usmerjena v dobiček prek instrumentalizacije Tita) in titostalgično kulturo.⁹¹ Tito-stalgična kultura se kaže v izjavah, javnomnenjskih anketah, vsakdanji percepciji, ulični kulturi, je točka spominjanja, del kulture, komunikacije, arhitekture. Je nekaj intimnega, ne vsiljenega, celo ritualnega.⁹² Lahko bi rekli, da se gre za neko različico jugoslovanske civilne religije, ki jo spremljajo pesmi, molitve, rituali in darovanje umrlemu predsedniku. Lahko je tudi izhodišče sodobne kritike družbe, številnih šal itn.

Tito iz titostalgije ni pravi Broz, poudarja Velikonja, je utopična zgodovinska predstava, želja, fantazma.⁹³ Tito je danes le poosebljena utopija, ki se prenaša iz generacije v generacijo. Tito, ki ga danes poznamo, je le simulaker⁹⁴ Josipa Broza Tita, konstruiran v javnem in tržnem diskurzu. Tito je danes vse razen nekdanjega predsednika, je metafora upora v sedanjosti, način, kako se zoperstaviti nacionalizmu, rasizmu, neoliberalizmu, šibki državi, ne pa dejansko hrepenenje po Brozovi državi. Je tudi metafora družbenega sna, o družbeni mobilnosti, saj je reven in neizobražen otrok s kmetov, ki se je počasi vzpenjal v vojaški, družbeni in državno-politični hierarhiji, postal glavni vojskovodja in predsednik države.⁹⁵

Revizionizem spomina

Revizija spomina je nujna v političnem boju, saj gre za spopad v sedanjosti, cilj katerega sta pozaba in uničevanje prejšnjih karizem in režimov, ki ovirajo novega vodjo. Na Balkanu je v devetdesetih »eksplozirala«⁹⁶ zgodovina, začeli so se procesi pozabljanja, vzpostavitve hegemonije novih družbenih elit ter vsesplošna desekularizacija in retraditionalizacija. Religija naj bi nadomeščala nelagodje tranzicijskega procesa in vzpostavila močnejše lepilo v družbi. Danes so v javnem prostoru značilno prisotne religijsko-nacionalistične skupine («*Vehabije*«, «*Zavetnici*«, «*Identitaristi*« itn.) Primarni cilj revizije je bil uničiti protifaši-

⁹¹ Prav tam.

⁹² Prav tam, 60–86.

⁹³ Prav tam, 117.

⁹⁴ Več v: Jean Baudrillard, *Simulaker in simulacija* (Ljubljana: Študentska založba, 1999).

⁹⁵ Velikonja, *Titostalgija*, 89.

zem, saj je ZKJ iz njega črpala svojo moč in legitimnost. Tako se v Srbiji kot heroj vrača kvinzling Milan Nedić, na Hrvaškem in v Sloveniji se konstruirajo nova mesta spominjanja (npr. Kočevski rog), ki želijo s pomočjo zlorabe sentimenta uničiti antifašistične vrednote. Prva poteza vseh desnih vlad v državah nekdanje Jugoslavije je bilo spreminjanje zgodovinskih dejstev, ki se nanašajo na Tita.

Ksenija Vidmar Horvat ugotavlja da je potlačitev spominov na Jugoslavijo in Tita oblika upravljanja nostalgije, ki se ohranja v zasebnih spominih. Upravljanje nostalgije je, kot ugotavlja avtorica, del rekonstrukcije nacionalne identitete. Pravi, da se je v Sloveniji (dodal bi, da tudi na vsem postjugoslovanskem ozemlju) »glavnina revizionističnega diskurza usmerila v drugo svetovno vojno«. ⁹⁶ Pri tem se uporabljajo strategije odvrčanja pozornosti od kolaboracije in nacistične okupacije ter včasih celo opravičujejo nacistične poteze, ki naj bi bile zdravilna »injekcija« zoper komunistične bolezni. Ta dejanja so pripeljala do enačenja komunizma z nacizmom in vzpostavila primerjalni diskurz, ki komunistično »okupacijo« razume kot hujšo v primerjavi z nacistično. ⁹⁷

Titofobija – disidenti

Proces rušenja komunizma so na postjugoslovanskem območju spremljale številne tranzicije in vpeljevanje novih korpusov vrednot, ki so morale biti radikalno različne od jugoslovanskih. Iz tega procesa izhaja imperativ periferizacije Tita ter označevanja Jugoslavije in socializma za drugega. Krona tega procesa naj bi bila po teoriji titofobija.

Kot sem omenil že v začetku, se spomini ohranjajo s pomočjo klasifikacije, ta pa se ohranja prek simbolizacije. Vsakega zgodovinskega obdobja se spominjamo prek simbolov tega obdobja. Resimbolizacija socializma se je kot ideološki projekt najprej začela s pomočjo emocionalizacije preteklosti in spremembe ključnih simbolov prejšnjega režima, to so predvsem kraji spominjanja in datumi: ulice, spomeniki, muzeji in prazniki. ⁹⁸

⁹⁶ Vidmar Horvat, *Periferna Evropa*, 91.

⁹⁷ Prav tam.

⁹⁸ Več konkretnih primerov v: Kuljić, *Sećanje na titoizam*, 138.

Buden največje nasprotnike jugoslovanskega režima vidi v nekdanji eliti, ki se je vzpela s pomočjo aparata ZKJ.⁹⁹ Pojav disidentstva, nekdanjih komunistov, ki se danes promovirajo za demokrate, razume kot »otročko bolezen otrok komunizma«. Ugotavlja, da so akterji dezintegracije Jugoslavije (Milošević, Čosić, Tuđman itd.) imeli vodilne vloge v ZKJ. Ksenija Vidmar Horvat opozarja, da disidentske elite ne moremo enačiti z »navadnimi« disidenti, ki niso bili na položajih moči in so resnično želeli spremembe (NSK, Miško Šuvaković itd.).¹⁰⁰ Pri disidentskih elitah gre za dovčerajšnje komuniste, ki so v hudi krizi komunističnega režima dojeli, da bodo izgubili politično moč, zato so se zelo hitro prelevili v disidente.¹⁰¹ Danes so nasprotniki jugoslovanskega režima tisti, ki želijo pozabiti svojo preteklost (Janša, Šešelj itd.), pri njih pa je mogoče opaziti tri ključne poteze: trajno in vseprisotno retoriko žrtve, iluzijo o neprekinjeni kontinuiteti lastne usmerjenosti in popačene selektivne spomine.¹⁰² Ohranjanje elite na položajih je spremljal proces radikalne transformacije države, družbe, gospodarstva in ideologije. Disidenti niso le desničarski politiki, ki se danes potegujejo za Titovo karizmo (Janša, Grabar-Kitarović, Šešelj), temveč tudi pisatelji, filozofi in intelektualci,¹⁰³ ki so politikom ustvarjali ideološke diskurze.

Namesto sklepa: četrto obdobje Titove karizme in titoizma

Titova karizma je v »četrtm obdobju« postala pluralna. Če je bil Tito v prejšnjih obdobjih vodja dveh pomembnih množic, je danes posthumno žrtev maščevanja prav tistih, ki jim je bil idol, nekdanjim levičarjem. Proces revizionizma spomina ni bilo težko izpeljati, saj kot pravi Halbwachs individualni in kolektivni spomini niso samostojni, temveč potrebujejo spomine drugih.¹⁰⁴ Torej jih je mogoče retroaktivno graditi in spreminjati tudi prek transferja spomina. Materializirana

⁹⁹ Buden, »Djeca postkomunizma«.

¹⁰⁰ Vidmar Horvat, *Periferna Evropa*, 87.

¹⁰¹ Prav tam.

¹⁰² Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002).

¹⁰³ Eden najbolj znanih disidentskih intelektualcev, o katerem piše Kuljić, je Dobrica Čosić.

¹⁰⁴ Halbwachs, »Kolektivno i istorijsko pamćenje«.

podoba, ki sproža spomine, so spomeniki oziroma kraji spominjanja. S temi je mogoče vračanje zgodovine, iskanje identitete in ustvarjanje nostalgije. To tezo potrjuje dejstvo, da so bili prav kraji spominjanja (spomeniki, datumi, imena ulic) tarče prvih napadov revizionistov, saj je to logičen prvi korak v kastraciji Titove karizme. Revizija je bila dokaj neuspešna, ker ni temeljni diskurz na postjugoslovanskem ozemlju, saj enakopravno ob njem stoji nostalgični diskurz. Močna Titova karizma se je ohranila le v republikah, ki do njegovega časa niso bile samostojne in ga zato percipirajo kot soočeta nacije, denimo Severna Makedonija in Bošnjaki v BiH.¹⁰⁵ Tito je v teh državah metafora dobrih politik, ponosa in poguma. V Črni gori bi katerikoli poskus revizionizma pomenil izbruh nacionalizma in državljansko vojno.¹⁰⁶ Četrto obdobje Titove karizme v Srbiji je precej mirno. Titovo karizmo je prvi uspešno uničil Milošević, potem Đinđić in danes Vučić, ki je zgradil močen kult osebnosti. Zgodovinarjem ni uspelo popolnoma uničiti Titove karizme, saj so zaradi hitrih sprememb najprej morali uničiti Miloševićevo, potem pa tudi Đinđićevo. Zato uporaba Tita kot figure spominjanja ali blagovne znamke na trgu ne pomeni tveganja za elito.¹⁰⁷ Treba je poudariti tudi poseben položaj Srbske pravoslavne cerkve (SPC) v Jugoslaviji, ki je bila v primerjavi s Katoliško cerkvijo dokaj avtonomna oz. bolj nacionalna ter je imela vodilno vlogo pri spodbujanju retradicionalizacije, nacionalizma in desekularizacije v Srbiji po Titovi smrti.¹⁰⁸ Dejstvo je, da je neodvisna, bolj nacionalna SPC bila model, ki ga je Tito želel uporabiti na Hrvaškem, saj je želel katoliško nacionalno, šibko Cerkev, neodvisno od Vatikana, ki bi bila lažje vgrajena v temeljna načela jugoslovanskega socializma.¹⁰⁹ To dejstvo je bilo temelj za razhajanje, versko in pravno neenakost religij in religioznih ljudi v Jugoslaviji.¹¹⁰ Hrvaška, ki se je v procesu revizionizma dokazala kot najuspešnejša, je popolnoma uničila Titovo karizmo, saj jo je deklarirala kot velikosrbski

¹⁰⁵ Kuljić, *Oblici lične vlasti*.

¹⁰⁶ Kuljić, *Kultura sećanja*; Kuljić, Todor, »Tito u novom srpskom poretku sećanja,« *Sociologija* 45, št. 2 (2004), 97–116, <https://doi.org/10.2298/SOC0302097K>.

¹⁰⁷ Kuljić, *Oblici lične vlasti*; Kuljić, *Kultura sećanja*.

¹⁰⁸ Buchenau, »What Went Wrong?«.

¹⁰⁹ Prav tam.

¹¹⁰ Prav tam.

projekt.¹¹¹ Nostalgije po starih časih, pravi Kuljić, so mogoče le v Istri in Medžimurju.¹¹² Drugi deli Hrvaške na Tita gledajo kot na sovražnika in uničevalca hrvaškega »tisočletnega sna« o neodvisni državi, ki ga je Hrvaška dosegla z marionetno fašistično državo NDH. Nosilec karizme, ki jo bo treba v prihodnje uničiti, ni več Tito, temveč Tuđman. Do tega je prišlo, ker je bilo liberalno gibanje na Hrvaškem uničeno in je vodilno vlogo prevzela RKC.¹¹³ V primeru Srbije in Hrvaške sta se ateizacija družbe in vsakdanja diskriminacija vernikov obrnili v fanatizem oz. verski nacionalizem.¹¹⁴ V Sloveniji, ki se je prva od vseh jugoslovanskih držav »evropeizirala«, spomini na Tita še vedno ostajajo odprto politično vprašanje. Desnica izvaja močne napade, podobne hrvaški desnici, levica pa je velikokrat ravnodušna. Nostalgični diskurz na Slovenskem torej ni ustvarjen s pomočjo medijev, temveč prek nostalgičnega transferja. Četrto obdobje Titove karizme na Slovenskem je danes obdobje nostalgij in – še več – obdobje, v katerem se je iz Tita ustvarila blagovna znamka. Jasno je, da so se Slovenci prvi naučili, kako deluje kapitalizem, in ga prilagodili potrebam lokalnih trgov. Tako ni čudno, da je največ produktov z imenom Tito ali Jugoslavija (ali ozadjem, ki spominja na Tita) prav na Slovenskem. Slovenci so narod, ki danes največkrat obišče beograjsko Hišo cvetja v primerjavi z vsemi drugimi. Tito je danes na Slovenskem, kot piše Mitja Velikonja, blagovna znamka hedonizma.¹¹⁵ Zdi se, da je bila kastracija Titove karizma v vsem prostoru nekdanje Jugoslavije osredinjena le na kastracijo v freudovskem pomenu oziroma na kastracijo očeta (vodje), kar je napaka revizionistov. Titova samoreprezentacija kot sina še vedno ostaja težava na področju kastracije karizme, saj je prav ta del (karizme sina) tisti, ki aktivno eksistira in ustvarja nostalgije ter ohranja titoizem.

Civilna religija je ob ZDA, kot je zatrjeval Bellah, obstajala in še vedno obstaja (sicer v manjši meri) v prostoru nekdanje Jugoslavije. Titoizem soobstaja skupaj s Titovo karizmo in je simbol družbenega vedenja in položaja ter izraža kulturni in družbeni kapital posameznika.

---

¹¹¹ Kuljić, *Sećanje na titoizam*.

¹¹² Prav tam.

¹¹³ Buchenau, »What Went Wrong?«.

¹¹⁴ Prav tam.

¹¹⁵ Velikonja, *Titostalgija*, 98.

Po razpadu Jugoslavije je prišlo do množične desekularizacije družbe, vendar ta ni popolnoma uničila titoizma. Novi postkomunistični bog je kot simulaker boga, kar omogoča sobivanje drugih bogov oz. osebnosti, ki jih časti ljudstvo. Novi-stari bog prav zaradi obstoja svoje zrcalne podobe omogoča življenje in čaščenje titoizma pri ljudeh, ki so mu zavezani. Prihodnost karizmatičnih liderjev je neizogibno dejstvo, vendar bralcu puščam v razmislek, koliko teh bo doseglo metamorfozo karizme. Koliko karizem bo postalo karizma – simbol kot Tito, Lenin ali Che Guevara?

B i b l i o g r a f i j a

Agić, Jasmin. »U socijalističkoj BiH za deceniju izgrađeno 800 džamija.« *Aljazeera Balkans*, 30. 12. 2017. <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/u-socijalistickoj-bih-za-deceniju-izgradeno-800-dzamija>.

Aljazeera Balkans. »Đukanović: Crna Gora treba imati svoju pravoslavnu crkvu.« *Aljazeera Balkans*, 14. 2. 2020. <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/dukanovic-crna-gora-treba-imati-svoju-pravoslavnu-crkvu>.

Baudrillard, Jean. *Simulaker in simulacija*. Ljubljana: Študentska založba, 1999.

Belgrade Beat. »Muzej Jugoslavije.« *Dostop* 14. 7. 2020. <https://belgrade-beat.rs/lat/znamenitosti/muzej-jugoslavije>.

Basara, Mihajlo. »Titov kult u Jugoslovenskoj narodnoj armiji.« *V Tito – Videnja i Tumačenja*, uredili Olga Manojlović Pintar in sod., 779–797. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011.

Bekić, Darko. *Jugoslavija u hladnom ratu*. Zagreb: Globus, 1988.

Bellah, Robert N. »Civilna religija v Ameriki.« *Nova revija* 104, št. 9 (1990): 1661–1673.

Bogetić, Dragan. »Jugoslavija i nesvrstanost: prilog prevazilaženju predrasuda i stereotipa.« *Annales, Series historia et sociologia* 24, št. 4 (2014): 615–624. <https://zdjp.si/wp-content/uploads/2015/06/bogetic.pdf>.

Buchenau, Klaus. »What Went Wrong? Church–State Relations in Socialist Yugoslavia.« *Nationalities Papers* 33, št. 4 (2005): 547–567. <https://doi.org/10.1080/00905990500354046>.

Buden, Boris. *Cona prehoda: o koncu postkomunizma*. Ljubljana: Krtina, 2014.

Buden, Boris. »Djeca postkomunizma.« V *Dobro došli u pustinju postsocijalizma*, uredila Igor Štiks in Srećko Horvat, 169–191. Zagreb: Fraktura, 2015.

Campbell, John C. »Tito: The achievement and the Legacy.« *Foreing Affairs* 58, št. 5 (1980): 1045–1059. <https://doi.org/10.2307/20040581>.

Čalić, Mari-Žanin. *Istorija Jugoslavije u 20. veku*. Beograd: Clio, 2013.

Dimitrijević, Bojan. »Jugoslovenska armija – oslonac Titovog kulta ličnosti u prvim posleratnim godinama.« V *Tito – Viđenja i Tumačenja*, uredili Olga Manojlović Pintar in sod., 797–819. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011.

Freud, Sigmund. »Množična psihologija in analiza jaza.« V *Psihoanaliza in kultura*, uredili Rastko Močnik in sod., 7–74 Ljubljana: DZS, 1981.

Flere, Sergej. »The Atheist Civil Religion in Communist Yugoslavia: the Broken Covenant of Tito's People.« *Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung* (2005): 216–232.

Halbwachs, Maurice. »Kolektivno i istorijsko pamćenje.« *Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja REČ* 56, št. 2 (1999): 63–83.

Hobsbawm, Eric. »Izmišljanje tradicije.« V *Kultura pamćenja i historija*, uredili Maja Brkljačić in Sandra Prleđa, 137–150. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2006.

Hofman, Ana. »Druga Tita rodila je vila. Kako se pevalo (o) Titu Jugoslavije.« V *Tito – Viđenja i Tumačenja*, uredili Olga Manojlović Pintar in sod., 615–626. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011.

Ignjatovic, Aleksandar. »Otvaranje i popularizacija. Muzej 25. maj i transformacija prostora Dedinja.« V *Tito – Viđenja i Tumačenja*, uredili Olga Manojlović Pintar in sod., 601–615. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011.

Kamberović, Husnija. *Prilozi historiji Bosne i Hercegovine u socijalističkoj Jugoslaviji*. Sarajevo: HMHIS, 2017.

Kuljić, Todor. *Prevladavanje prošlosti : uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002.

Kuljić, Todor. »Tito u novom srpskom poretku sećanja.« *Sociologija* 45, št. 2 (2004): 97–116. <https://doi.org/10.2298/SOCO302097K>.

Kuljić, Todor. *Tito: sociološko-istorijska studija*. Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka »Žarko Zrenjanin«, 2004.

Kuljić, Todor. *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlost*. Beograd: Čigoja štampa, 2006.

Kuljić, Todor. *Oblici lične vlasti: sociološkoistorijska studija o ideologiji i organizaciji uticajnih evropskih oblika lične vlasti od antike do savremenog doba*. Beograd: Službeni glasnik, 2009.

Kuljić, Todor. *Sećanje na titoizam: između diktata i otpora*. Beograd: Čigoja štampa, 2011.

Manojlović Pintar, Olga. »Predgovor.« V *Tito – Videnja i Tumačenja*, uredili Olga Manojlović Pintar in sod., 9–19. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011.

Mastnak, Tomaž. *Vzhodno od raja: civilna družba pod komunizmom in po njem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1992.

Nikolić, Kosta. »Komunizam i religija: historiografsko-antropološki ogled.« *Issues in Ethnology and Anthropology* 12, št. 1 (2017): 51–70. <https://doi.org/10.21301/eap.v12i1.2>.

Pavlović, Vukašin. »Veberova koncepcija moći.« *Godišnjak FPN* 3, št. 3 (2009): 9–27.

Perica, Vjekoslav. »Herojstvo, mučeništvo i karizma u civilnoj religiji titoizma. Proturječja između Titovog kulta i kulta narodnih heroja Jugoslavije.« V *Tito – Videnja i Tumačenja*, uredili Olga Manojlović Pintar in sod., 582–601. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011.

Perović, Latinka. »Josip Broz Tito: Različite istorijske perspektive.« V *Tito – Videnja i Tumačenja*, uredili Olga Manojlović Pintar in sod., 19–28. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011.

Perović, Latinka. »Revizionizam i nacionalizam.« V *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam*, uredil Petrović Milo, 27–33. Beograd: Udruženje Španski borci 1936–1939 in Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, 2014.

Petrović, Tanja. »Otac svih jugoslovenskih naroda i narodnosti. (Re)interpretacije patrijarhalne figure J. B. Tita u sećanjima bivših Jugoslovena.« V *Tito – Videnja i Tumačenja*, uredili Olga Manojlović Pintar in sod., 626–639. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011.

Velikonja, Mitja. *Titostalgija. Študija nostalgije po Josipu Brozu*. Ljubljana: Mirovni inštitut, 2008.

Vidmar Horvat, Ksenija. *Periferna Evropa: tranzitologija in postkrizni diskurzi v jugovzhodni Evropi*. Ljubljana: Založba Filozofske fakultete, 2018.

Vučetić, Radina. *Koka-kola socijalizam*. Beograd: Službeni glasnik, 2012.

Weber, Max. *Privreda i društvo* (1. in 2. del). Beograd: Prosveta, 1976.

Zvijer, Nemanja. »Slika Josipa Broza Tita u partizanskom ratnom spektaklu.« V *Tito – Videnja i Tumačenja*, uredili Olga Manojlović Pintar in sod., 718–731. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011.